

A magyar mássalhangzó-kapcsolódások pszichofiziológiai háttéréről

Közös vizsgálódásunknak az indíttatást B. LŐRINCZY Évának A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei című könyve¹ adta. Ebben a szerző arra vállalkozott, hogy a nyelvjárási szókincsből meghatározott szempontok szerint kiemelt mintegy 1600 tőmorféma körülbelül 5–6000 előfordulását a bennük levő mássalhangzó-kapcsolódások tekintetében köznyelvi megfelelőikkel egybevesse, s az ily módon felderített mennyiségi és ritkábban minőségi különbségek elemzése útján a magyar mássalhangzók kapcsolódási lehetőségeit legalább részben regisztrálja, tipologizálja és rendszerbe állítsa.

A köznyelvi (a továbbiakban: kny.) és nyelvjárási (a továbbiakban: nyj.) szóalakok egybevetésekor azonnal szembetűnő különbség mutatkozott a kny. és nyj. szóalak egy és ugyanazon pontján álló mássalhangzók (a továbbiakban: msh, msh-k stb.) számában: az adatok kisebb részében a nyj. szóalakban több, nagyobb részében kevesebb msh áll, mint a kny. szóalaknak ugyanezen a pontján. A nyj. szóalakban levő msh-k száma lehet eggyel vagy kettővel több (*bogáncs/bogdáncs*, ill. *sifli/siflint*), és lehet eggyel vagy kettővel kevesebb (*pítvar/pítar*, ill. *azért/azé*), mint a kny. szóalak megfelelő pontján levő(k). Ezek közül a kny. egy msh/nyj. két msh-, illetőleg a kny. két msh/nyj. egy msh-féle szembenállást mutatók (tehát a *g/gd*: *bogáncs/bogdáncs*, ill. a *tv/t*: *pítvar/pítar* típusúak) mind a rájuk vonatkozó adatok tömegével, mind a bennük vizsgálható jelenségek változatosságával messze kiemelkednek.

Amikor a szinkrón nyelvi rendszer két változatában, esetünkben a köznyelvben és a nyelvjárásokban azonos funkciójú nyelvi elemek (szóalakok) formai különbségeket mutatnak, természetes igényként vetődik fel a különbségek magyarázata. Módszertanilag az tűnt célravezetőnek, ha következtetéseinket általában és egészében a könyv már készen adott eredményeiből vonjuk le, emellett azonban kiválasztunk egy pontosan körülhatárolt szűkebb anyagrészt, amelyben a szembenálló tőmorfémákat egyenként vesszük szemügyre, és értelmezzük a bennük mutatkozó msh-s különbséget. Erre a célra a kny. egy msh/nyj. két msh (tehát a *g/gd*: *bogáncs/bogdáncs*) típus mintegy 550 tőmorfémáját jelöltük ki.

Előljáróban meg kell azonban említenünk néhány óvatosságra intő körülményt, amelyek alatt következő fejtegetéseink érvényét legalábbis korlátozzák.

B. Lőrinczy Éva könyve, következésképpen jelenlegi vizsgálatunk is az Új Magyar Tájszótár írott lexikai anyagára épül, minek folytán az egy-

¹ Budapest 1979.

mással szembeállított msh-kapcsolatok sem tisztán fonéma-, sem tisztán hangkapcsolatoknak nem tekinthetők. Elképzelhető ugyanis, hogy olykor a gyűjtők valamiféle, a fonémakapcsolat kiejtésékor fiziológiai kényszerből megjelent ejtéskönnyítő átmeneti hangot azáltal, hogy lejegyezték, fonémarangra emeltek, s ily módon egy, a kny. megfelelőnél t ö b b elemet mutató hangkapcsolatot hoztak létre. Máskor viszont — félrehallás vagy az adatközlő gondatlan kiejtése miatt — esetleg nem jegyezték le olyan hangokat, amelyek az adatközlő nyelvi tudatában részei valamely hangsornak. Ebben az esetben a kny. megfelelőnél k e v e s e b b elemet mutató kapcsolat keletkezett. Ezért a szembenállások fonemikus jellege, legalábbis némely esetben, kétséges lehet.

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a ténylegesen létező, kiejtés nyomán lejegyzett nyj. adattal szemben olykor kikövetkeztetett, fiktív kny. alak áll, ami annak ellenére feltételelessé teszi az adott szembenállás létét, hogy az ilyen alakokat a szótár szerkesztői minden egyes esetben a magyar nyelv fonotaktikai és morfológiai szerkezetének a legmesszebbmenő figyelembevételével hozták létre.

Nem tudni továbbá pontosan, hogy a szembenállások bal oldalán álló valóságos vagy kikövetkeztetett kny. szóalakok hogyan h a n g z a n á n a k a beszédben. Számolnunk kell azzal, hogy ha a bal oldali szóformák is kiejtett hangsorokat rögzítenének, a kny. és nyj. oldal közötti különbség esetleg csökkenne.

Gondolni kell arra is, hogy a szembenállások jobb oldalán álló nyj. változatok földrajzi kötődésük szempontjából rendkívül heterogének; nem egy bizonyos, de még csak nem is néhány bizonyos nyelvjárás szókincsét képviselik, hanem a magyar nyelvjárások tájszókincsét általában, ezért a hangalaki szembenállások nem rendszer/részrendszer (tehát köznyelv/valamelyik nyelvjárás), még csak nem is rendszer/részrendszerek (tehát köznyelv/valamely nyelvjárások), hanem csakis rendszer/részrendszerek összessége (tehát köznyelv/nyelvjárások általában) szembesítésben igazak. Emiatt munkánkban a nyj. megjelölésnek a megszokottnál szélesebb körű és általánosabb, a szembenállás (oppozíció) terminusnak viszont a fonológiában szokásostól némiképpen eltérő értelmezését alkalmazzuk.

S végül, de nem utolsósorban: mivel B. Lőrinczy Éva könyvében számos olyan hangkapcsolattípus van, amelyet mindössze 1–2 szembenállás dokumentál, szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy vizsgálódásainkban ilyenekre vagy csak olyankor építettünk, amikor beleillettek egy nagyobb tendenciát képviselő más példák közé, vagy olyankor, amikor nagy valószínűséggel tehetjük fel, hogy esetükben sem nyelvbotlásról, sem téves lejegyzésről nincs szó. Figyelembevételükről azonban semmiképpen sem mondhattunk le, hiszen más nyelvekben is előfordul, hogy egy fonológiai oppozíciót mindössze 1–2 adat képvisel, mint például a spanyolban a kvantitás oppozíciót a *cerro/cerro* és a *pero/perro*² szópárok.

Mindezeket a körülményeket szem előtt tartva tettük fel a kérdést: mi-féle okok állhatnak a szembenállásokban feltárt msh-s különbségek hátterében.

A szembenállások egy részében az eltérések magyarázata szinkrón szempontból könnyen megadható: a nyj. változatban szereplő többlet-, illetőleg az abból hiányzó msh e t i m o l o g i k u s. Az egyenként megvizsgált mintegy 550 tőmorféma között például 110–115-nek a nyj. váltzata mutat eti-

² Idézi A. MARTINET, *La linguistique synchronique*. Paris 1968. 139–140.

mologikus többlethangzót, vagyis a szóalak a kny. megfelelőhöz képest archaikusabb. Ilyenek például a kny. *cékla* nyj. *cvékla*, *cvekla*, *cvikla* változatai, amelyek a szláv nyelvekből átvett szóalak eredeti /tsv/ kapcsolatát őrzik; vagy a kny. *cibak*-kal szemben álló nyj. *cvibak*, amelyben viszont a német *Zwieback* szókezdő msh-kapcsolódása maradt fenn. A szlávból átvett alak /l/-jét találjuk a nyj. *penészles*-ben a kny. *penészes*-hez képest. A német 'meg kell lennie, meg kell történnie' jelentésű *muß sein* záró /n/-jét pedig a kny. *muszaj* nyj. *muszijn* változatában.

Két dolog azonban ezzel a viszonylag könnyen értelmezhető csoporttal kapcsolatban is okvetlenül megjegyzendő. Az egyik: valószínű, hogy az érintett tömorfémákban szinkrón szempontból nyelvinek tűnő ok egy korábbi nyelvállapotban nem nyelvi okként volt jelen, hanem a különféle msh-kapcsolódások kialakulásában nagyjából ugyanolyan tényezők játszottak szerepet, mint amilyeneket alább bemutatni szándékozunk. A másik: a nyelvjárási beszélőknek ez a nyelvi konzervativizmusa még ezt a tisztán nyelvi okkal értelmezhető jelenséget, az etimologikus hangsornak a fennmaradását is motiválja, s nagyon is nem nyelvi rendszer irányította, hanem már a pszichikum felé mutató elemekkel színezi át.

Márpedig azt, hogy a nyelvjárási beszélők archaizáló tevékenységét mennyire komolyan kell vennünk, nem kizárólag az etimologikus hangsort őrző nyj. változatok bizonyítják, hanem azok is, amelyek – s ilyenek is szép számmal vannak – az idegenből átvett szóalaknak már egy magyarban kialakult, de csak nyelvünk korábbi korszakaiban élt formái. Amilyen például a nyj. *bulesu*, *piarc* a kny. *búcsú*-hoz, *piac*-hoz képest.³

A magyarázat – ha az etimologikus háttér nem mutatható ki – kereshető más nyelvi tényezőkben. A msh-kban mutatkozó különbséget okozhatja például, hogy a tömorféma, amelyen megjelenik, *idegen szó*, amelynek a felépítése a nyj. beszélő számára szokatlan, ezért a kiejtése nehezéget okoz. Az egyenként elemzett tömorfémák körében 45–50 olyan akadt, amelyben az eltérés legkézenfekvőbb magyarázata ebben rejlett. A kny. *ambició*-val szemben álló nyj. *ambinció* vagy a kny. *kolláció* helyetti nyj. *kollánció*, a kny. *egzerciroz* helyetti nyj. *egzelciroz*, továbbá a kny. *okuláré*-val szemben álló nyj. *okumláré* vagy a kny. *komponál* formával szembeni nyj. *kompernál* és társaik mind a beszélőnek az idegen hangsor megformálásával kapcsolatos próbálkozásaira és nehézségeire utalnak. Ez utóbbiakat természetesen úgy próbálja megoldani, hogy az idegen hangsort az anyanyelvéből, pontosabban: anyanyelvjárásából már ismert és megszokott hangsorokhoz közelíti. Az *ambinció* és *kollánció* nyj. változatok például a [n]-nek a [ts] elé való betoldásával a [n] + affrikáta kapcsolatot mutató *moslinca*, *kalapáncs*, *bográncs*, *kopáncsol*-féle nyj. szavak hosszú sorába illeszkednek bele. Az [l]-betoldás pedig, amelyet az *egzelciroz* nyj. változatban látunk megvalósulni, a magyar nyj. szókinésben ugyancsak közismert jelenség.

A [l]-betoldással egy másik, leginkább morfológiai-nak nevezhető nyelvi ok például között is találkozunk. A részletesen megvizsgált anyagrészen 8–10 tömorféma utalt ilyenre. A kny. *cirógat*/nyj. *cirolgat*, a kny. *harsogott*/nyj. *harsolgot*, a kny. *szűkül*/nyj. *szülkül*, a kny. *szörnyűkködött*/nyj. *szernyüllködött* stb. szembenállások esetében szinte lehetetlenség nem gondolni az -l igeképző

³ Itt jegyezzük meg, hogy minden etimológiával kapcsolatos kérdésben a TESz.-t hívtuk segítségül.

esetleges behatolására. Más esetben, például a kny. *éve*/nyj. *edve*, kny. *vive*/nyj. *vidve* szembenállásokat látva viszont a *v/dv* háttérben tótani okokat sejthetünk. Ezek, valamint az Új Magyar Tájszótár anyagában más helyen ugyancsak előforduló kny. *inni*/nyj. *idni* alakpár, arra mutatnak, hogy az *eszik*, *iszik*, *visz* stb.-féle *v*-tövű igék nemcsak *sz-szel*, hanem, leginkább a különböző igenévképzők előtt, *d*-vel is bővíülhetnek.

A nyelvi ok azonban — éppúgy, mint az etimologikus háttér esetében — itt felsorolt típusaiban sem válósulhat meg teljesen steril módon. Akár az idegen szóknak a már ismert hangsorok közé való beillesztési kísérleteire, akár bizonyos töveknek a hagyományos hangsort módosító hatására gondolunk, egészen világos, hogy egyik sem érvényesül a nyj. beszélő pszichikumának, illetőleg hangképző és hangészlelő apparátusának részvétele nélkül.

A részletesen elemzett anyagrészt 550 adatában 100 olyan van, amelyekben a msh-s különbségek háttérében elsősorban és főként bizonyos pszichikai tényezőket kellett keresnünk. Ezek többsége ismert volt számunkra, hiszen nyelvi megnyilvánulásait például a nyelvtörténeti kutatások már eddig is eredményesen használták fel magyarázataikban. Ilyen az analógia, amelynek az a megismerő tulajdonság az alapja, hogy új ismereteket a már meglévővel való összevetés útján dolgozunk fel. A kny. *furulya* szó nyj. *furuglya* változatát látva például más, [gj] kapcsolatot tartalmazó szavak (*dereglye*, *saroglya*) analógiájára gondolhatunk. A kny. *másüve*/nyj. *máshüve* szembenállás a kny. *máshova* analógiás hatását sejteti. S vélhetőleg a kny. *eper* nyj. *epörnye* változatának analógiája segíthette elő, hogy a kny. *kökény* nyj. *kökönye* változata mellé a [r]-többlethangzós nyj. *kökörnye* is kialakult. Hasonló jelenség, talán az analógia alosztálya a népetimológia, amelynek alapja ismét egy megismerő tulajdonság: az értelmetlen szavaknak vagy szóelemeknek értelmet kell adni ahhoz, hogy beemelhessük sajátos, egyedi szemantikai rendszerünkbe. Alighanem ezzel magyarázható például a jórészt csavarodó, kúszó szárú növényeket jelentő kny. *iszalag* [n]-többlethangzót mutató nyj. *inszalag* változata, amelynek kialakulásába az *in* szó kny. jelentése egyfelől, nyj. 'inda' jelentése másfelől könnyen belejátszhatott. Népetimológias alakulásként kell számon tartanunk például a kny. *parfüm* nyj. *parfing* változatát is; itt azonban a gúnyolódó tréfálkozás szándéka már olyanira valószínű, hogy a szó végén egymással szemben álló kny. [m]-t és nyj. [ng]-t ki kell emelnünk a csak a hangtan síkján vizsgálható jelenségek köréből. Lényegében hasonló szerkezetű és hangzása, s némiképpen a jelentés síkján is érintkező szavak összekeverését jelöljük a szóvegyítés (kontamináció) műszóval. A nyj. *szúrtyongat* például feltehetőleg a *szutyongat* és *szortyog*, *szurtyog* vegyítéséből származik; a kny. *elbágyad* helyetti nyj. *elbárgyad* a *bárgyú*-val vegyülhetett; míg a *keszkenő* *keszkenő* változatát viszont a *kendő* szóval való szövegyítés hozhatta létre. A hangfestés-hangutánzás, illetőleg — általánosságban — az a szándék, hogy a szavak hangulati elemei fokozott mértékben jussanak érvényre, közismert pszichikai tényező a beszédben. Anyagunkban ez, hogy csupán egyetlen, de különösen jellemző példacsoportot említsünk, az olyan nyj. szóalakokban kapott fontos szerepet, amelyek kny. megfelelőjük szókezdő zárhangjához képest [r] vagy [l] többlethangzót mutatnak. A kny. *puccos*/nyj. *pruccos*, kny. *böfög*/nyj. *bröfög*, illetőleg kny. *puttyogtató*/nyj. *pluttyogtató*, kny. *bügg*/nyj. *blügg*-féle szembenállások talán önmagukban is mutatják: milyen nagymértékben fokozódik a szó expresszivitása a [r] és a [l] betoldásával. A [l] egyéb-

ként egy másik — pszichoszociális elemeket is hordozó — pszichikai jelenségnek, az úgynevezett *hiperurbánus ejtés módjának* a megvalósításában is fontos szerephez jut. Itt — mint ismeretes — a beszélő a szociális hierarchia övénel magasabb fokán elhelyezkedő réteg nyelvhasználatának az alkalmazására törekszik. Mivel a nyj.-ok sok szótagzáró kny. [l]-t kiküszöbölnek a hangsorból, és mivel ehhez az eljáráshoz az értékelésben a meglehetősen pejoratív „népies” jelző tapad, a beszélő szükségtelenül bár, de kétségkívül érthető motivációból betold egy [l]-t. A kny. *szöke/nyj. szölke*, kny. *csókol/nyj. csolkol*, kny. *lödöz/nyj. löldöz*, kny. *véd/nyj. véld* stb. szembenállások mind ennek a törekvésnek a megvalósulásai. A pszichikai okot a betűejtés esetében is színezi szociális mozzanat, amikor a szó írásos képe nyomán a beszélő annak minél hűségesebb visszaadására, tehát minél pontosabb artikulációra törekszik. Ilyenkor az is előfordulhat, hogy a soron következő hang egészen pontos képezhetősége érdekében a hangsorba egy fölösleges hangelem töldődik be. A *tromf* szóalakban például a /m/ fonéma maradéktalan megvalósítása szükségképpen eredményezi egy azonhelyi zárhang, a [p] betoldódását, ami a tárgyasetben feljegyzett nyj. *trompfo*t hangsorhoz vezet. Mivel anyagunk nyj. beszélőktől való, a betűejtésre csak igen kevés adatunk van.

A pszichikai okok között szót kell ejtenünk a beszélőnek valószínűleg nem tudatos, de aligha kétségbe vonható *nyomatékosító* tevékenységéről, amelyre bizonyos többlethangzók következetes megjelenésekor legalábbis gyanakodnunk kell. A kny. [n]/nyj. [n] + zárhang szembenállástípus mintegy 50 tórmorfémát magában foglaló példaanyagán belül az *azon/azond*, *aztán/osztáng*, *éppen/éppeng*, *ígyen/ígyeng*, *tán/táng* stb. alakpárok például azt sugallják, hogy a nyj. szóalakban többletként mutatkozó zárhangnak e határozósók végén valamiféle grammatikai háterű és arculati nyomatékosító funkciója van. A zárhangoknak ezt a nyomatékosító funkcióját ugyancsak határozósói szófajú példákban [l] után is tapasztaljuk: például *azonnal/azonnalt*, *minél/minélt*, *nélkül/nélkült*. A pszichikai okok között megemlítjük még a *hangsor egészenek* hatását, ami esetünkben főként elemisméltlésben jut kifejezésre. Például a *tekingelőldik* nyj. változat [l] többlethangja esetleg a *tekingelődik*-ben is meglevő [l] hatására lépett be; vagy a *mármoros*, *sarnyar* nyj. változatok [r]-többlethangzója a *mármor*-ban és *sarnyar*-ban is meglevő [r] hatására.

A pszichikai tényezőket elhagyva a msh-kapcsolódások háttérben számolnunk kell még olyan külső okkal is, mint amilyen a nyelvek közötti érintkezés, esetünkben a német és a román, továbbá a különféle szláv nyelvek hatása. Nemegyszer előfordul ugyanis, hogy például a gyűjtőktől [th] vagy [kh] hangkapcsolatnak lejegyzett, a magyarban meglehetősen ritka formáció csupán a /t/ vagy /k/ aspirált változata, amely az idegen eredetű nyj. szóval együtt került át a magyar nyelvjárásba. Így 'a kukoricacsövet borító levelek' jelentésű *kholbeláb* Szatmárból vagy a Felsőőrben *khégli*-nek hangzó *kugli* okvetlenül erre mutat. Ugyancsak a német nyelv közvetett hatását gyaníthatjuk a *tútor/stutor*, *pertli/spertli*, *peceráj/speceráj* szembenállások nyj. oldalának [ʃt], [ʃp] kapcsolatában. A beszélő valószínűleg öntudatlanul közelíteni akarta ezeket a kny. alakjukban is meglehetősen idegen fonotaktikai szerveződésű hangsorokat a környezetében gyakran hallott, hasonló felépítésű hangsorokhoz, amilyen például a *stempli*, *spájz*, *sparhert*.

A nyelvi, pszichikai és külső okok számbavétele közben azonban egyet sohasem volt szabad szem elől tévesztenünk: mindezek szinte sohasem függet-

lenek a beszédhangok képzését és észlelését irányító fiziológiai mechanizmus-tól, hiszen csakis ezen keresztül érvényesülhetnek.⁴ Oknyomozásunkban ezért feltételezésként abból indultunk ki, hogy minél nagyobb a változás által érintett morfémák száma, annál általánosabb, a nyelvet használó egyéntől kevésbé függő a változások. Azokra az eltérésekre kell tehát koncentrálnunk, amelyek területi kötöttség nélkül, igen nagy számú tömorfémára érvényesek; hiszen ezek — minden valószínűség szerint — a beszédhangok képzését és észlelését irányító mechanizmusok eredményei, végső fokon tehát fiziológiai meghatározottságúak. Kiindulásunkból az is következik, hogy az eddig említett pszichikai és külső okok hatása szükségképpen csak egyes morfémákban vagy a szókincs perifériális eseteiben ismerhető fel.

A közismert ZIPF-törvény⁵ alapján feltesszük, hogy a fiziológiai alapú változásokban kimutatható az ökonómia, tehát a beszédszervek és a hallószervek legalább valamilyen szempontból gazdaságos működtetése; a pszichikai háttérű, valamint a külső okhoz kötődő változásokban viszont ez a fajta ökonómia másodlagos. És bár a pszichikai és a külső tényezők is a fiziológiai mechanizmuson keresztül hatnak, érvényesülésük eredményeként esetleg az eredetnél több ejtésmozzanatot jelentő, „nagyobb” átmeneteket tartalmazó, ezért „nehezebben” megvalósítható, a gazdaságosság hipotézisének ellentmondó hangszormegoldások is létrejöhetnek. Főképpen ott kell tehát a fiziológiaitól eltérő okra gyanakodnunk, ahol a fiziológiai gazdaságosság nem nyilvánvaló.

Az ökonómia és a mennyiségi csökkenés közé, legalábbis a beszédhangok vonatkozásában, nem lehet egyenlőségjelet tenni. Ha így lenne, anyagunkban kizárólag azokat a változásokat lehetne gazdaságosnak tekinteni, amelyekben a köznyelvhez képest a nyelvjárás kevesebb számú beszédhangot produkál. Márpedig az összes szembenállástípus 37%-ában tapasztalható az, hogy a kny.-hez képest a nyj. oldalon több msh van. Ha az egyes msh hangkapcsolattá alakítása vagy a meglévő hangkapcsolat elemszámának a növelése nem lenne valamilyen módon gazdaságos, a nyelvjárás nem ilyenekezt kialakítani. Éppen ezt igazolandó választottuk ki részletes elemzésre a kny. egy msh/nyj. két msh-féle szembenállások típusát, amelyből szinte összes eddigi említett példánk való.

Miben nyilvánulhat meg a gazdaságos működés a beszédképzés területén? A beszédhang határain belül az a gazdaságos, ha létrehozása (1) minél kevesebb képzőszervet és képzőmozzanatot igényel, és (2) ez utóbbiak minél mozgékonyabb szervekhez kötődnek. A beszédhangok sorozatában pedig az a gazdaságos, ha az egymást követő hangok képzésében (1) minél több az azonos képzőszerv és (2) az azonos képzőmozzanatot, tehát minél kevesebb energiáfordítással és minél rövidebb idő alatt lehet a hangsort kiejteni. Ezt a követelményt a sorban következő hangok

⁴ A. MARTINET, *Économie des changements phonétiques*. Bern (é. n.) [1955] 20—22; HERMAN JÓZSEF, A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez. *ÁNYT* 5: 155—168.

⁵ G. ZIPF, *Human behavior and the principle of least effort*. Cambridge—Massachusetts 1949. (Idézi H. HÖRMANN, *Psycholinguistics*. New York 1971. 83—85.)

⁶ A kérdés tárgyalásában alapvetően HORGER és ROUSSELOT idevágó fejtegetéseit vettük figyelembe: HORGER ANTAL, *Általános fonetika*. Budapest 1929. 112—139; P.-J. ROUSSELOT, *Principes de phonétique expérimentale*. Paris 1925. 936—968.

képzésének az előkészítésével lehet megvalósítani, mégpedig leggyakrabban az eltérő hangképző helyek egymáshoz való közelítésével, a képzési műveletek számának a csökkentésével vagy jellegük megváltoztatásával. Ritkábban lehet energiát nyerni a hangképző műveletek szaporításával, amelynek eredményeként járulékhangok jelennek meg a hangsorban. A hangbetoldás hátterében a beszédszerveket mozgató izmok elernyedése vagy a hangátmenetet megvalósító mozgások koordinálatlansága keresendő.

A képzés szempontjából a leggazdaságosabb megoldás kétségkívül az lenne, ha a beszélőszervek hosszabb időn keresztül azonos helyzetben maradhatnának; ez azonban egyetlen, változatlan minőségű beszédhang folyamatos hangoztatásához vezetne és ahhoz, hogy a beszéd nem tudna eltérő információkat közölni, vagyis nem tudná alapvető feladatát ellátni. Első fokon tehát maga a közlési kényszer, a hírtovábbítás igénye szab korlátokat az artikulációnak. De korlátot szabnak egymásnak a beszédhangok is: a következő elem előrevetítődése (anticipációja) csak addig a határig mehet, ameddig nem zavarja az aktuálisan képzett hang minőségét.

Végeredményben a gazdaságosság akkor érvényesül leginkább, ha — az anticipáció eredményeként — minél több, „lineárisan” egymás után következő beszédhang képzési sajátosságai vannak jelen egy időpillanatban, tehát a kiejtésük majdnem „egyidcjú”; másfelől a gazdaságosság akkor a legkisebb hatásfokú, ha a hangsor szegmentumai időben csak egymás után képezhetők, tehát egyetlen időpillanat csak egyetlen szegmentum képzési mozzanatait tartalmazza. Az együttes artikuláció feltétele az, hogy az egymást követő beszédhangok eltérő képzőszervekhez kötődjenek, illetőleg: ha ugyanattól a képzőszervtől függenek, a képzés helye azonos legyen. Ha a képzés szerve azonos, de a képzéshelyek eltérnek, csak különidejú képzésről lehet szó.

A beszélő számára azonban a gazdaságos artikuláció nem az egyetlen figyelembe veendő elv. Ha azt akarja, hogy közlendője a lehető legrövidebb idő alatt eljusson a címzethez, tehát a hallgatóhoz, figyelnie kell az általa kibocsátott hangsorok akusztikai sajátosságaira is, amelyek akkor kedvezőek a hallgató szempontjából, ha minél jobban eltérnek egymástól. Tehát a gazdaságosság az artikuláció és a percepció területén ellentmond egymásnak, amiből az következik, hogy a beszélőnek abban a pillanatban, mihelyt közleménye veszélyben forog, vissza kell lépnie az artikulációs gazdaságosság túlzott érvényesítésétől. Ezt könnyen megteheti, mert egyfelől saját beszédét állandó akusztikus visszacsatolás révén hallja és korrigálhatja; másfelől a hallgató visszajelzései készítenek további korrekciókra, amelyeket esetleg csak az artikulációs gazdaságosság rovására tud végrehajtani. Illusztrációként anyagunkból a *tífusz* lexéma *tirfusz* és *tikhusz* változatait említjük meg. A beszélt nyelv végső soron a beszélő és a hallgató eltérő érdekének a kompromisszuma, ennek megfelelően gazdaságossága is csak a kommunikáció e két fontos oldalának egyidejű figyelembevételével ítélhető meg. Mindazonáltal az artikulációs gazdaságosságot alapvetőbbnek kell tekintenünk, mivel a percepciónak az egész kognitív bázis a segítségére lehet, míg az artikulációt ilyen tényezők csak közvetve, a beszélő hallgatói mivoltán keresztül támogatják. Például a *kalapá* hangsor hallatán nagy valószínűséggel jósoljuk meg a teljes hangsorhoz hiányzó következő elemet, a [tʃ] vagy [l] hangot, ugyanez a tény azonban nem jelent segítséget a [tʃ] vagy [l] képzésében.

Ha a msh-kapcsolódások kialakításában és megszüntetésében nem a gazdaságosság volna a fő irányító tényező, akkor a nyelvjárások feltehetően

ugyanolyan msh-kapcsolatokat hoznának létre, mint amelyeneket megszüntetnek. Ez pedig nem így van. Azt tapasztaljuk, hogy a nyelvjárások elsősorban olyan kapcsolatokat szüntetnek meg, amelyeneket vagy egyáltalán nem, vagy csak csekély számban alakítanak ki. Olyan msh-kapcsolódásokat viszont, amelyeneket nagy számban hoznak létre, vagy egyáltalában nem, vagy csak kis arányban szüntetnek meg. Így például a [ʃp], [jt], [ʃt], [rl], [rʃ], [mp], [lh] kapcsolatokat inkább megszüntetik; ilyeneket nem vagy alig képeznek. Ugyanakkor viszont [nt], [ng], [ntʃ], [tr], [jz], [nts], [nk], [ld], [lk] kapcsolatokat inkább képeznek, mint megszüntetnek. Artikulációs szempontból elemezve a felsorolt kombinációkat azt állapíthatjuk meg, hogy a nyelvjárások olyan msh-kapcsolatokat hoznak létre, amelyeknek a képzése — vagy az eltérő képzőszerv, vagy az azonos képzéshely következtében — jórészt egyidejűleg történhet. És megfordítva: olyan msh-kapcsolatokat szüntetnek meg, amelyeknek a képzése nagyobb mértékben különidejű. Ugyanakkor a kialakított és megőrzött msh-kapcsolódások akusztikailag is kellően eltérő, tehát a percepció szempontjából optimális szegmentumokat tartalmaznak. Tovább erősíti az elemzett tendenciát az a tény, hogy a háromeleműről kételeműre egyszerűsített nyj. msh-kapcsolódások körében ugyanazok a leggyakoribbak, mint a kialakított kételeműek között, tehát a [tr], [ng], [nt], [lk], [pl] és [nts].

Ha most már az elmondottakat a részletes elemzésre kiválasztott, mintegy 550 tómorfémát számláló szűkebb anyagrészre rávetítjük, a következőket állapíthatjuk meg.

Abban a mintegy 180 példában, amelyben a msh-s különbség okaként egyedül vagy legalábbis első helyen a fiziológiai gazdaságosság elve jelölhető meg, az alábbi, számbelileg jellemző hangtani jelenségek fordulnak elő: [j] többlehang jelenik meg elsősorban réshangok és zárhangok előtt, [n] többlehang zárhangok és affrikáták előtt, [t] és [j] lép be főként nazális után. A példák között 83 képviseli a típust tisztán, vagyis a fiziológiai ok mellé más természetű ok nem kereshető. Ezekben a [j] és a [n] többlehangzó dominanciája figyelhető meg. A [j]-vel bővült nyj. szóalakok áttekintéséből az a tapasztalat szűrhető le, hogy a [j] minden esetben ejtéskönnnyítő hangként, fiziológiai kényszerből lép be a hangsorba, de a példák egyik részében a hangkörnyezetben kimutatható veláris-palatális különbség áthidalására (pl. *kárhozik/kárhojzik*, *mászik/májszik*), másik részében pedig a hosszú mgh képzésével együttjáró nagyobb izomfeszültség csökkentésére. Ez utóbbiak esetében a [j] belépésével a megelőző mgh időtartama automatikusan megrövidül, de csak akkor, ha a rövid és hosszú mgh-pár tagjai között nincs érzékelhető hangszínkülönbség (pl. *birkozunk/birkojzunk*, *szőke/szójke*, de *csígat/csíjgat*, *éhezték/éjhezték*). A mgh ejtési időtartama valószínűleg ez utóbbiakban is megrövidül,⁷ de eltérő minősége miatt nem cserélődik fel a fonemikusan röviddel, noha példa erre is akad (pl. *gáz/gájjz*, de *gáz/gajz* is).

A [n] betoldódásának valószínű mechanizmusa az, hogy a nyelvcsapban végződő lágyíny a képzésfolyamat valamely pontján elernyed, s ekkor a hangsorban egy, a következő msh képzéshelyével megegyező képzéshelyű nazális

⁷ A köznyelvben is a msh-kapcsolat előtt álló hosszú mgh-fonéma realizálódik a legrövidebb ejtési időtartammal, vö. KASSAI ILONA, A magyar beszédhangok időtartamviszonyai. In: Fejezetek a magyar leíró hangtanból. (Szerk. Bolla Kálmán) Budapest 1982. 115–154.

msh jelenik meg. A nazális msh betoldódása különösen zárhangok és zármozzanatot is tartalmazó affrikáták előtt következik be (pl. *maszlag/maszlang, átalag/ántalag, virgács/virgáncs, gácsér/gáncsér*).

Az előbb említettel ellentétes mechanizmus eredményeként lép be a hangsorba az alveoláris [n] után egy ugyancsak alveoláris [t] (*elevenen/eleventen*), a [m] után a [p] (*kumog/kumpog*), a palatális [ɲ] után pedig a [ʃ] (*tányér/tánygyér*), amikor tudniillik a nyelvcsap idő előtt, már a nazális msh képzésének végső fázisában, annak felpattanása előtt felemelkedik.

Ugyanezeknek a betoldódásoknak a létrejöttét a többi, mintegy 100 példában már egyéb okok is segítették, sőt ezeknek az esetében az is felmerül, hogy a msh-betoldódás esetleg elsősorban a beszélő szándéka alapján következett be, amit azután a fiziológiai motiváltság támogatott.

Igy abban a 6 példában, amelyben mindig a szóalak végén toldódott be egy zárhang, mégpedig kizárólag a [n], a [l] és a [r] után, joggal tehetjük fel, hogy a beszélő egy felpattanó zárhang révén önkéntelenül észlelhetőbbé akarta tenni a szöveget, amely a csökkenő képzési levegő miatt általában nem hangzik olyan erőteljesen, mint a megelőző szakaszok.

12 példa képviseli azt a csoportot, amelyben a fiziológiai ok mellett az analógiát jelöltük meg lehetséges másodikként. Hiszen például a *lóbál/lombál* szembenállás magyarázatában a korábban részletezett fiziológiai ok mellett szinte lehetetlen nem gondolni a *himbál* szó analógiájára; vagy ugyanígy a *lóbítál/lóbintál* esetében a *hintál*, a *bodor/bondor* esetében pedig a *göndör* hatására.

Szerepelhet második okként a szövegyítés is. Az ezzel magyarázható kevés számú szembenállás legjellemzőbb példája a *megy* ige tőváltozatainak kontaminációjából érthető (pl. *megyek/menygyek*).

A hangulatfestésre mint másodlagos okra főként azoknak a lexémáknak az esetében gondoltunk, amelyek kny. formájukban is a hangutánzó-hangfestő kategóriába tartoznak (pl. *lömötöl/lömöntöl, cibál/cimbál*).

A hangsor egészének a hatása szintén feltehető másodlagos okként, főképpen, ha az illető szó idegen eredetű (pl. *opatanca/opantanca, minut/minunt, limonádé/lemondádé*).

Vannak azután a fiziológiailag motivált msh-betoldódások között olyanok, amelyek esetében kettőnél több okot is megjelöltünk egymás után, mintegy rangsorolva őket, de olyanok is akadnak, amelyekben az okok egymás mellett szerepelnek, mert az egyik éppoly könnyen előidézhette a változást, mint a másik.

Miután a szűkebb anyagrészt elemzése megerősíteni látszik kiindulásunk helyességét, hogy tehát a legnagyobb számú tőmorfémát érintő változások oka végső soron a fiziológiai gazdaságosság, s ezen belül is az artikulációs gazdaságosságra való törekvés, bemutatjuk a B. Lőrinczy Éva könyvének teljes anyagából kibontott, a magyar msh-kapcsolódások viselkedésformáiban felismerhető legáltalánosabb tendenciákat és megkíséréljük — elsősorban az ökonómia elvére támaszkodó — magyarázatukat.

1. A nyelvjárás g y a k r a b b a n s z ü n t e t m e g msh-kapcsolatot, mint ahányszor illet l é t r e h o z. Ezt a szabályszerűséget jól magyarázza az artikulációs ökonómiára való törekvés, hiszen könnyen belátható: minél kevesebb elemből áll egy msh-kapcsolat, annál kevesebb számú hangképző mozzanat szükséges hozzá, tehát az elemek számának csökkentésével viszonylag nagyfokú energiamegtakarítás érhető el. A msh-k — akadályhangok lévén

— bonyolultabb képzésűek, mint a mgh-k, ezért a legideálisabb kapcsolattípus egy mgh és egy msh kapcsolata, és voltaképpen ezt a hangsorépítési mintát célozza meg a nyelvjárás.

2. A msh-kapcsolatok elemszámának a növekedésével arányosan gyengül a kialakításukra és erősödik a megszüntetésükre irányuló tendencia. Ez ismét az artikulációs ökonómiából érthető meg, hiszen bármilyen felépítésű legyen is valamely msh-kapcsolat, az elemek számának a növekedése rendszerint megnöveli a létrehozásukhoz szükséges képzési mozzanatok számát.

3. Mind a hangbetoldás, mind a hangkivetés szó belsejében a leggyakoribb, szó végén ritkábban fordul elő, szó elején pedig még ennél is ritkábban. A tendencia egyik lehetséges magyarázata artikulációs: a szó eleje a nyugalmi helyzetből indul, a szókezdő hangoknak tehát csak az utánuk következő hangelemek hatását kell elszenvedniük; a szó vége a nyugalmi helyzethez idomul, így a szóvégi hangoknak csak a megelőző hangok hatásával kell számolniuk. Szó belsejében azonban jóval nagyobb fokú igazodás történik a kétfelől és esetleg egymással ellentétesen ható hangkörnyezethez. Hathatósabb magyarázatot kínál azonban a percepciós ökonómia, illetőleg a tágabb kommunikációs rendszer: nevezetesen azt, hogy a szófelismerésben a szó elejének van kitüntetett szerepe, hírértéke tehát rendkívül magas. Minél inkább haladunk a szó belseje és vége felé, a felismerés az elemek elrendezésében érvényesülő következtési valószínűségek miatt egyre könnyebbé válik, tehát a szóalak azonosítási esélyeit esetleges nagyobb mértékű változások sem érintik lényegesen. Egyébként ez a tényező egy további, nem túl nagy hatósugarú tendenciát is magyaráz, azt, hogy a kny.-nél két msh-val többet, illetőleg két msh-val kevesebbet mutató nyj. kapcsolódások szó elején s o h a nem fordulnak elő.

4. Az azonos képzési osztályba tartozó msh-k közül csak a rés-h a n g o k kapcsolódnak egymással gyakran, de az ilyen kapcsolódások egyik eleme elsősorú gyakorisággal a [j]. Az egymással való kapcsolódás (kombinabilitás) készségének hiányát ismét kielégítően magyarázzák az artikulációs és percepciós ökonómia kívánalmai, és pedig a következőképpen. Az azonos képzési osztályba tartozó beszédhangok között mind képzésileg, mind az észlelés szempontjából igen csekély különbség van, s az igen hasonló képzőmozzanatok irányító idegi ingerek között fellépő zavaró interferencia nem teszi lehetővé, hogy a hangfolyamatban eltérően tudjuk képezni, és eltérően tudjuk észlelni őket.⁸ Nincs meg tehát közöttük — TRNKA⁹ terminusával élve — a minimális fonológiai kontraszt. A fonológiai kontraszt annál nagyobb, minél több jegyben térnek el egymástól a szomszédos fonémák. Mivel az azonos osztályhoz tartozó fonémák több azonos jegyben osztoznak, és csak egy jegyben térnek el egymástól, alkalmatlanok arra, hogy mind képzésileg, mind észlelésileg optimálisan eltérő hangsorokat alkossanak. Anyagunkban a legnagyobb számban keletkező és megőrződő msh-kapcsolódások azok, amelyeknek az elemei között a képzés módjában van eltérés, a képzés helye a z o n o s. Mármost abból a tényből, hogy azonos képzési osztályba tartozó hangok egymással nemigen keverednek, valamint abból, hogy eltérő osztályba

⁸ RANSCHBURG PÁL, Az emberi beszéd strukturáltságát feltételező tényezők törvényszerűségeiről. Debrecen 1938. 35—36.

⁹ B. TRNKA, General laws of phonemic combinations. TCLP 6: 57—62.

tartozó, de azonos képzéshelyű hangok gyakran kapcsolódnak egymással, közvetett úton nyerünk bizonyítékot arra nézve, hogy a képzésmód nagyobb percepciós különbségeket eredményez a msh-k között, mint a képzéshely. Ez a megoldás ugyanakkor az artikulációs gazdaságosság elvének is jól megfelel, mert közvetlen tapasztalataink azt sugallják, hogy a képzéshely változtatása nagyobb energiaráfordítást igényel a beszédképzés során, mint a képzés módjának a változtatása.

A réshangok, pontosabban az egyik elemként [j]-t tartalmazó kapcsolódások esetében arról van szó, hogy a [j] akusztikai minősége jelentősen eltér a többi réshangétól azáltal, hogy a képzési levegő majdnem olyan akadálytalanul áramlik ki a szájcsatornából, mint a mgh-k képzésekor. A többi réshangban jóval dominánsabb az artikulációs akadály és az ennek nyomán keletkező súrlódási zörej, amely egyértelműen msh-s jellegűvé teszi őket. Ily módon tehát a [j] és a többi réshang között fennáll az a kontraszt, amely lehetővé teszi, hogy úgy alkossanak egymással kapcsolatokat, mintha nem is ugyanannak a képzési osztálynak az elemei volnának.

5. A többlehangzót mutató nyj. kapcsolatokban leggyakrabban a [n], [j], [r], [t] és [l] fordul elő többlehangzóként. Ezeknek ilyen minőségben való felhasználása 10% fölött van, míg a többi msh-é 5% alatt. A kny. kapcsolatokból a nyj. beszélők által kiküszöbölt hangok sorrendje: [t], [l], [r], [n] és [j]. A hiányzó hangzók tehát ugyanazok, mint a többlehangzók, de gyakorisági sorrendjük — a [r] kivételével — pontosan fordított. Ezek a msh-k tehát a magyar hangrendszer dinamikus elemeinek tekinthetők.¹⁰ De mi magyarázza dinamizmusukat? A leggyakoribb többlet- és hiányzó hangok fonológiai státusát¹¹ megvizsgálva az derül ki, hogy ezek a magyar msh-rendszernek nem a legintegráltabb elemei abban az értelemben, hogy egy sor szembenállásban, amely az elemeket rendszerré szervezi, nem vesznek részt. Ezek a pár nélküli, úgynevezett diszjunkt fonémák tehát kevesebb szállal kötődnek a fonológiai hangrendszerhez, mint a páros fonémák, s ez a tény a hangsorban való viselkedés szempontjából meglehetősen szabadságot biztosít számukra. Fonetikai szempontból a dinamizmus oka az lehet, hogy a szóban forgó msh-kat a legmozgékonyabb artikuláló szerv, a nyelv, s ennek is a legmozgékonyabb részei, a nyelvhegy és a nyelv pereme¹² hozza létre. A többi

¹⁰ ELEKFI LÁSZLÓ szíves volt felhívni a figyelmünket arra, hogy az egységes magyar gyorsírásban is a [l], [r], [m], [n], [t], [j] msh-kat hagyják jelöletlenül, „ha a betűkihagyás a szó hangzásában lényegesebb változást nem idéz elő, vagyis ha a szó anélkül is olvasható marad, pl. *zöld* = *zöd*, *mérvők* = *ménők*, de *bort* = *bot*” (DR. KATONA DÁVID—ECKERDT ELEK, Az egységes magyar gyorsírás tankönyve. Szeged 1932. 5). Ugyanerről még: DR. GOPCSA LÁSZLÓ—DR. WÁGNER JÓZSEF, A gyorsírás történetének, elméletének és módszertanának tankönyve. Budapest 1922. 143. Az említett msh-knak a dinamizmusa nem csupán magyar és nem is kizárólag nyelvjárási sajátosság. Számos idegen nyelvi tény (vokalizálódás, egymás helyettesítése, „felszívódás” a hangkörnyezetben, fonológiai önállótlanúság stb.) utal arra, hogy a dinamizmus e msh-k interlingválisan érvényes sajátossága (vö. pl. R.-M. S. HEFFNER, General Phonetics. Madison 1952. 180—186; J. CARRELL—W. R. TIFFANY, Phonetics. Theory and Application to Speech Improvement. New York—Toronto—London 1960. 283; HERMAN JÓZSEF, Précis d'histoire de la langue française. Budapest 1967.; NÉMETH GYULA, Türkische Grammatik. Leipzig 1916.)

¹¹ Vö. LAZICZIUS GYULA, Bevezetés a fonológiába. Budapest 1932. és SZENDE TAMÁS, A beszédfolyamat alaptényezői. Budapest 1976. 97—98.

¹² L. pl. LAZICZIUS GYULA, Fonetika. Budapest 1963. 46. (Első kiadása: 1944.). Idevonatkozó konkrét adatok ILSE LEHISTÉTL (Suprasegmentals. Cambridge—Massachusetts—London 1970. 7): a nyelvhegy 8,2, a nyelvhát 7,1, az ajkak 6,6, az ínyvitorla 6,7 mozdulatot végez(nek) másodpercenként.

képzőszerv mozgékonyasági mutatói mind alacsonyabbak, s éppen ezért nem szerepelnek a gyakorisági listában első helyen a tőlük kialakított hangok, amilyenek például a bilabiálisok, a velárisok és az affrikáták. Általában tehát: azonos hangosztályon belül az a dinamikus elem, amelyiknek „könnyebb” a képzése; így a nazálisok közül a [n], a másik kettő elvétele, a zárhangok közül a [t] és esetleg a [d], a réshangok közül pedig elsőprő gyakorisággal a [j].

6. A többlet- és hiányzó hangzók leggyakrabban a kapcsolódás első elemei. Ez, úgy tűnik, olyan szabályszerűség, amelynek közvetlen oka nincs. Arról van ugyanis szó, hogy a msh-knak van egy optimális kapcsolódási sorrendjük, amely gazdaságos artikulációt és percepciót tesz lehetővé. Ha ez a sorrend valamely kapcsolat esetében — mondjuk $-x+y$, akkor az $y+x$ megoldás általában nem gazdaságos; az ilyet tehát igyekszik a nyelv többlet-hang beiktatásával vagy pedig a kapcsolatot valamelyik elemének a kivetésével feloldani. Ez a magyarázata annak, hogy bizonyos kapcsolatoknak a tükörkombinációi,¹³ tehát fordított sorrendű változatai csak elvétele vagy egyáltalában nem fordulnak elő anyagunkban. 32 esetben képez például a nyj. [rl] kapcsolatot, de csak 4-ben képez [lr]-t, mivel ez utóbbi kombináció már úgy rendezzi a két msh képzési mozzanatait, hogy azokban az egyidejű képzésre törekvő anticipáció nem tud érvényesülni. Ugyancsak gyakori a [nk], de elő sem fordul a [kn]. Van továbbá 36 [nts], 30 [ntʃ], 15 [rts] és [tsv], de egyáltalán nincs [tsn], [tʃn], [tsr] és [vts].¹⁴ Az tehát, hogy hányadik elemként lép be a többlethang, illetőleg hányadik eleme esik ki a kapcsolatnak, eszerint annak a függvénye, hogy az elemek milyen sorrendje mellett optimális a kialakuló vagy megmaradó kapcsolatok kiejtése. De a kiejthetőség szempontjából nem mindig elegendő a msh-kapcsolatot önmagában szemlélni, hanem a mgh-s környezetre, sőt az egész hangsorra is figyelni kell. Ha például valamely mgh és az utána következő msh-csoport első tagja között nagy az artikulációs távolság, azaz nagyok az átmeneti mozgások, mint például a *flastrom* szó [ɔ] és [j] hangjai között, könnyen belátható, hogy már a szókezdő [fl] kapcsolat képzése közben [ɔ] helyzetbe beállt nyelv nem tud könnyen és gyorsan átmenni az [j] képzéséhez szükséges prepalatális helyzetbe. Az átmenet közben elég, ha egy kicsit elernyed a nyelv izomzata, máris megérinti a palatumot, és előáll egy többlethang, a [j], amelynek révén a *flastrom* szónak *fajstrom* formában való realizálása az izomműködés szempontjából gazdaságosabbnak tűnik. Példánkban a [j] többlethangzót tehát hangképzési szükséglet hozta létre, az azonban már véletlen, hogy éppen első elemként ugrott be a msh-kapcsolatba. Ha nem a szekvencia követelményei lennének a döntőek, azt mondhatnánk, hogy azok a msh-k esnek ki, amelyeknek a többinél komplexebb a képzése vagy kisebb a percepció jelentősége; illetőleg azok ugranak be a hangsorba, amelyeknek egyszerűbb a képzése vagy nagyobb a percepció jelentősége. De nem így van. Azok a msh-k esnek ki, illetőleg toldódnak be, amelyek nélkül, illetőleg amelyekkel az egész hangsort könnyebb kiejteni.

7. A háromelemű kapcsolatokról — amelyekre szóbeljei helyzetben jellemző, hogy az esetek többségében szótó és toldalék, illetőleg összetételi tagok határán állnak — igen gyakran a középső hang esik ki. Ennek a szabály-

¹³ A tükörkombináció fogalmára l. Szende Tamás, *Anyanyelvünk hangzásáról*. Nyr. 95: 449—450.

¹⁴ L. a hangkapcsolódásokat gyakorisági sorrendben bemutató táblázatot B. Lőrinczy könyvének 451—452. lapján.

szerűségnek a magyarázatával kapcsolatban szinte egyáltalában nem jön tekintetbe sem az előző pontban előadott érvelés, sem a kieső msh-nak, sem a megmaradó msh-kapcsolatnak az artikulációs és percepciós természete, hanem kizárólag az a nyelvi körülmény, hogy toldalékmorféma, illetőleg összetéti tag kezdő msh-ja a fontos grammatikai funkció miatt nem eshet ki. Ha például a *bólintgat* szóalakból a morfémakezdő [g] esnék ki, az így keletkező *bólintat* forma szemantikai zavart idézne elő, mert egy *-at* főnévképzős származékot sejtetne, de még esetleg a műveltető alakkal való összecserélhetősége is felmerülne. A *testhezálló/teshezálló*, *rostkender/roskender*, *eresztget/ereszget* szembenállások jobb oldalán szereplő tényleges megoldás helyett is bármelyik, a kapcsolat elemeinek számától elvileg adott megoldás jóval nehezebben azonosíthatóvá tenné a szóalak morfológiai szerkezetét: **testezálló* vagy **tethezálló*, **rotkender* vagy **rostender*, **eresztet* vagy **eretget*. (A hangkivetés grammatikai irányítottága már a két morfémaéhoz tartozó kételemű kapcsolatokban is megfigyelhető. Ezekből is mindig a morfémavégi és sohasem a morfémakezdő msh esik ki. Például *terítget/teriget*, és nem **terítet*, *száritkozik/száríkozik*, és nem **száritozik*.) Ugyanakkor az egy morfémaéhoz tartozó háromelemű kapcsolatokban a kiesést a fiziológiai gazdaságosság irányítja. Például a *templom/teplom* szembenállásban a megmaradó [pl] kapcsolat a képzés szempontjából nagyrészt egyidejű, de egy **tempom* [mp]-je vagy egy **templom* [ml]-je nem lenne az. (Az egy morfémaéhoz tartozó kételemű kapcsolatokban ugyanígy: egyazon kny. szóalak többféle változatot is mutat a nyelvjárásban aszerint, hogy melyik elem esik ki a kapcsolatból. Így például a *recept*nek van *recep* és *recet*, a *konfekt*-nek *konfek* és *konfet* változata is. Ezeknek az esetében szinte mindegy, hogy a kapcsolatnak melyik eleme esik ki, mivel a hangsor képzése bármelyiknek a kiesése révén könnyebbé válik. Más kérdés, hogy nem egyforma mértékben, mert a [p] energiaigénye nagyobb, mint a [t]-é).

8. A többlet- és hiányzó msh-k nem ugyanazok, mint a többlethangot kívánó, illetőleg hangokat maguk mellől eleresztő msh-k. Ha fentebb a többlet- és hiányzó msh-kat a rendszer dinamikus elemeinek neveztük, ezeket a msh-kat a rendszer s t a t i k u s elemeinek kell tekintenünk. A zárhangok például — a [t] kivételével — többlethangzóként nem gyakoriak, viszont ilyet maguk mellé vevőként igen. Ennek minden valószínűség szerint percepciós oka van. A zárhangok — éppen zártságuk miatt — igen kevésbé „messzehordóak”, vagyis akusztikai hatásuk rendkívül csekély. Ezek mellé jól illeszkedik egy akusztikai szerkezete révén hangzósabb msh. Mivel pedig a fentebb bemutatott leggyakoribb többlethangzók zöngéje fonológiai szempontból közömbös, a zöngétlen zárhanghoz akár kevésbé intenzív hangszalagrezgés révén is jelentős percepciós többletet adnak. Az affrikáták szintén nem gyakoriak sem többlet-, sem hiányzó hangként. Ennek feltehetőleg az az oka, hogy — komplex képzésű hangok lévén — beiktatásuk a hangsorba nem gazdaságos; ha viszont szerepelnek benne, kedvező akusztikai hatásuk miatt nem érdemes kiküszöbölni őket. Emellett, mivel a köznyelvben is viszonylag ritka előfordulású msh-k, a szófelismerést is jobban biztosítják, mint egy gyakrabban előforduló msh. A *bogáncs/bogács* szembenállás jobb oldalán például azt az energiamegtakarítást, amelyet a [tʃ] kiküszöbölése jelentene, elvesztenénk azáltal, hogy a **bogán*-ra egyszerűsített szót a gyenge helyzetű [n] miatt nehezebb lenne felismerni.

Mindent egybevetve: az anyag nagy vonalakban való áttekintése és részletekbe menő elemzése egyaránt azt igazolta, hogy a msh-kapcsolódások

kialakulásának, illetőleg megszűnésének háttérében levő okok sok esetben felderíthetők, természetük szerint megítélhetők és osztályozhatók is. Legfontosabbaknak és leggyakrabban érvényesülőknek közülük minden kétséget kizáróan a fiziológiai mechanizmusból következőket kell ítélnünk, amelyeket elsősorban az artikulációban és a percepcióban való gazdaságosságra törekvés jellemez. Ennek az elvnek az ellenére legfeljebb olyan morfológiai tényezők képesek hatni, amelyek a szó szemantikai egyértelműségét vannak hivatva biztosítani.

A fiziológiai okok elsődlegességének fel- és elismerése mellett sem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy a msh-kapcsolódások háttérében más természetű, például pszichikai és külső okok is működhetnek, amelyeket tanulmányunk első részében ugyancsak ismertettünk. Még kevésbé arról, hogy a konkrét nyelvi adatokon a különféle, tehát fiziológiai, nyelvi, pszichikai és külső okok igen sok esetben együttesen, szinte szétválaszthatatlanul összefonódva jelennek meg, és egy-egy msh-kapcsolódás kialakulásának, illetőleg megszűnésének az okát csak többféle lehetséges hatótényező számbavétele és komplex szemlélete útján lehet a valóságnak leginkább megfelelő módon meghatározni, mivel benne a különféle tényezők együttes és egymás érvényesülését elősegítő, illetőleg gátló hatása valósul meg.

KASSAI ILONA — B. LŐRINCZY ÉVA

On the Psychophysiological Background of Hungarian Consonant Clusters

by ILONA KASSAI — ÉVA B. LŐRINCZY

The source of our common work is a book of one of the authors, Éva Lőrinczy (*The System and Regularities of Consonant Linkages in Hungarian*. Budapest 1979). In this book she has opposed the standard and the dialectal forms of about 1600 root morphemes and some suffixes with regard to their consonant clusters differing from each other either in the number or, more rarely, in the quality of the cluster members. That is, in one part of the material examined dialect speakers reduce the standard cluster by omitting one or two of its elements, while in the other part they form a more complex cluster by adding one or two consonants to the counterpart occurring in standard language.

Categorizing and analyzing the consonantal differences of the opposed word forms enabled the author to explore some aspects of the combinability of Hungarian consonant phonemes and to describe tendencies underlying their combining within the boundaries of the word.

In the present paper we make an attempt to explain the results of the above analysis on a psychophysiological basis and to shed some light on the linguistic behavior characteristic of dialect speakers.

It has become obvious from our investigation that only a minor part of the differences in the combinations of the standard and the dialectal forms is due to purely psychological factors; the overwhelming majority of cases can more easily be explained by the principle of least effort. The most striking evidence for the functioning of this principle is the fact that clusters reduced by dialect speakers are not at all the same as those made more complex. The cluster formation works in the cases in which the articulation of the constituents may be considered as more or less simultaneous; on the other hand, the tendency for reducing affects those combinations whose constituents can only be articulated successively.